

مقدمه

موضوع درس حقوق جزای عمومی (۳)، واکنش اجتماعی علیه جرم است. منظور از واکنش اجتماعی علیه پدیده مجرمانه، پاسخ و عکس‌العملی است که جامعه پس از ارتکاب جرم در قبال مجرم اتخاذ می‌کند.

علت اینکه بحث واکنش اجتماعی علیه جرم در جزای عمومی (۳) مطرح می‌شود، رعایت ترتیب مباحث حقوقی با مراحل بررسی و مطالعه یک پدیده مجرمانه است. چون پس از اینکه یک رفتار ناقض هنجار اجتماعی اتفاق می‌افتد، برای اینکه بدانیم آیا این رفتار موضوع حقوق کیفری است یا خیر، ابتدا باید ببینیم این رفتار خلاف هنجار «جرم» در معنای حقوقی محسوب می‌شود یا خیر؟ بدین منظور باید ابتدا تعریف جرم، ارکان، انواع و به طور کلی مباحث مربوط به جرم را فرا بگیریم. این مباحث در درس حقوق جزای عمومی (۱) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در مرحله دوم پس از اینکه مطمئن شدیم جرمی با تمام ارکان و شرایط آن واقع شده است، باید ببینیم مرتکب جرم، قابلیت و امکان مورد سرزنش قرار گرفتن و مورد بازخواست حقوقی قرار گرفتن را دارد یا نه؟ بدین منظور باید مبانی مسئولیت کیفری و موانع تحقق آن را بدانیم و انواع اشخاصی که می‌توانند مسئولیت کیفری داشته باشند اعم از اشخاص حقیقی و حقوقی، مباشر، شریک و معاون را بشناسیم. این مباحث در درس حقوق جزای عمومی (۲) مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

در مرحله سوم یعنی پس از آنکه تحقق جرم برای ما محرز و مسئولیت کیفری مرتکب جرم هم بررسی شد، باید ببینیم در مقابل کسی که مرتکب جرم شده است چه باید کرد؟ یعنی جامعه چه عکس‌العمل و پاسخی باید علیه مجرم از خود

نشان دهد؟ آیا جامعه می‌تواند هر کسی را که مرتکب جرم شده است مجازات کند و برای مثال شلاق بزند یا به زندان بفرستد؟ آیا در مورد همه افرادی که مرتکب عمل مجرمانه شده‌اند جامعه حق مجازات کردن دارد؟ برای مثال اگر بچه‌ای مرتکب قتل انسانی شود، می‌توان او را قصاص کرد؟ اگر پاسخ منفی است آیا می‌توان وی را آزاد گذاشت و منتظر مقتول بعدی بود؟ انواع پاسخ‌های جامعه کدام‌اند؟ آیا جامعه و دولت به هر نحوی که بخواهد مجرم را مجازات می‌کند؟ آیا مجازات پیامد حتمی و قطعی هر جرمی است؟ آیا امکان تخفیف مجازات وجود دارد؟ به چه دلایلی و در چه صورتی مجازات یک فرد کاهش و در چه صورتی مجازاتش افزایش می‌یابد؟ آیا ممکن است با وجود ارتکاب جرم و اثبات آن، مجازات ساقط شود و اجرا نشود؟ اسباب سقوط مجازات کدام‌اند؟ پرسش‌های بالا و بسیاری پرسش‌های دیگر از این دست در درس حقوق جزای عمومی (۳) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مطلبی که باید به آن توجه شود این است که واکنش کیفری نمی‌تواند تنها بر مبنای تحلیل موردی مواد قانونی تعیین‌کننده مجازات‌ها و تفسیر حقوقی مقررات قانونی و رابطه مواد و یافتن عام و خاص و مطلق و مقید و ناسخ و منسوخ و غیره استوار گردد، بلکه واکنش کیفری مثلی سه‌ضلعی است که از یک سو مبتنی بر تحلیل حقوقی قوانین کیفری، از سویی بر مبنای سیاست کیفری و از سوی دیگر بر پایه یافته‌های دانش کیفرشناسی است. بر این اساس، در کتاب حاضر:

از یک سو - به شیوه رایج نوشته‌های مربوط به واکنش علیه جرم - مواد قانونی تعیین‌کننده انواع مجازات، شرایط و نحوه تعیین مجازات، اسباب تشدید و تخفیف و معافیت و سقوط مجازات‌ها و مسائلی از این دست با رویکرد حقوق جزای سنتی و در پرتو اصول حقوقی، اندیشه‌های حقوقی، روش‌های تفسیری و رویه قضایی مورد توجه قرار گرفته است؛ از سوی دیگر، به نظر نگارنده در واکنش علیه جرم، شرط اساسی در اعمال واکنش اجتماعی علیه جرم، لزوم داشتن سیاست کیفری معقول، هدف‌مند، کارآمد و مبتنی بر مبنای و اصول حقوق بومی است. از این رو لزوم اتخاذ سیاست کیفری در سرتاسر این اثر مورد توجه است و ارائه راهکارها و قضاوت در مورد ابزارهای کیفری بر مبنای ضرورت بهره‌مندی از سیاست کیفری است؛ از این

منظر، مجازات نباید واکنش مکانیکی علیه جرم باشد، بلکه در اعمال مجازات داشتن مبنا، هدف، برنامه و چارچوب‌های حقوقی ضروری است. تمامی مؤلفه‌های تعیین مجازات و نیز نهادهای کیفری همچون تخفیف، تبدیل، تشدید، تعویق، تعلیق، آزادی مشروط و غیره بازتابی از سیاست کیفری است. بنابراین، مراحل مختلف تقنین، قضا و اجرا باید در چارچوب سیاست کیفری مشخص و در راستای مبارزه با جرم و بزهکاری تفسیر و اعمال شود.

از دیگر سو، بدیهی است محکومیت، تنها در قالب شیوه اجرای آن دارای ارزش است. بنابراین، شیوه اجرا و اعمال مجازات نیز باید به گونه‌ای باشد که در راستای تحقق اهداف مورد نظر قرار گیرد. از این منظر، مرحله اجرای مجازات اهمیت ویژه‌ای دارد و انعطاف‌پذیری قوانین کیفری و اختیارات قاضی اجرای احکام و شیوه‌های نوین اجرای مجازات، امری بس مهم است. بنابراین، «واکنش علیه جرم» در پرتو توجه ویژه به مرحله اجرای حکم و نقش قاضی اجرای احکام مورد بررسی قرار گرفته است.

نوشتار حاضر ابتدا در سال ۱۳۸۲ در قالب جزوه درسی تهیه شده بود که نگارنده و بعضی همکاران محترم آن را در دانشگاه‌های مختلف تدریس می‌کردند. پس از چند سال تدریس، در سال ۱۳۸۹ جزوه مذکور مطابق با لایحه قانون مجازات اسلامی اصلاح و بازنویسی شد و آماده چاپ گردید. در آن زمان انتظار این بود که لایحه قانون مجازات اسلامی مورد تصویب نهایی قرار گیرد از این رو تصمیم بر آن شد که تا آن زمان، چاپ کتاب به تأخیر بیفتد. متأسفانه رد و بدل شدن لایحه بین مجلس و شورای نگهبان چند سال طول کشید و نهایتاً زمانی که در تاریخ ۱۳۹۲/۲/۱ «قانون مجازات اسلامی» به تصویب نهایی رسید، این کتاب هم آماده چاپ بود. با وجود این لازم بود پیش از چاپ کتاب، آراء صادره از دادگاه‌ها و همچنین نظریات مشورتی اداره حقوقی در پاسخ به سؤالات قضات و مراجع دادگستری در مورد ابهامات مواد قانون مجازات جدید مورد توجه، تحلیل و بررسی قرار گیرد. از سوی دیگر متن نهایی «قانون آیین دادرسی کیفری» نیز در تاریخ ۱۳۹۲/۱۲/۴ تصویب شد که مقررات زیادی - به ویژه در بخش پنجم اجرای احکام کیفری و اقدامات تأمینی

و تربیتی - مرتبط با واکنش علیه جرم وضع نمود و می‌بایست مورد توجه قرار گیرد. همچنین آثار حقوقی که هماهنگ با قانون مجازات ۱۳۹۲ نگاشته شده است و اندیشه‌های حقوقی باید مورد استفاده، نقد و ارزیابی قرار می‌گرفت که این کار نیز در تأخیر انتشار کتاب بی‌تأثیر نبود. بنابراین اثر پیش رو محصول بیش از یک دهه پژوهش و تدریس درس حقوق جزای عمومی (۳) و هماهنگ با تازه‌ترین قوانین موضوعه و دیدگاه‌های حقوقی است. با وجود این، نگارنده همچنان خود را از ارائه پیشنهادات و انتقادات سازنده اساتید و صاحب‌نظران بی‌نیاز نمی‌داند. امید است این نوشتار جهت استفاده دانشجویان عزیز و پژوهشگران و متصدیان امور قضایی مفید واقع گردد. مطالب داخل کادر جهت تکمیل مباحث و برای مطالعه بیشتر دانشجویان عزیز نوشته شده است. اساتید محترم می‌توانند با اولویت‌بندی، نسبت به تدریس یا حذف مباحث تکمیلی تصمیم‌گیری نمایند.

از حیث ساختاری، این کتاب به سه بخش تقسیم می‌شود:

بخش اول: شناخت واکنش علیه جرم (آشنایی با اهداف واکنش اجتماعی، اصول حاکم بر واکنش‌ها، و اقسام واکنش علیه جرم)؛
 بخش دوم: تعیین واکنش علیه جرم (بررسی عوامل مؤثر در تعیین میزان مجازات‌ها، شامل عوامل کاهش‌دهنده مجازات‌ها و عوامل افزایش‌دهنده مجازات‌ها)؛
 بخش سوم: اجرای واکنش علیه جرم (بررسی عوامل مؤثر در اجرای مجازات‌ها، شامل عوامل تأخیر در اجرا و عوامل عدم اجرای مجازات‌ها).